

**BİR DAHA MÜHACİRƏT MƏTBUATININ
TARİXİ HAQQINDA****A.TAHİRLİ*****Bakı Dövlət Universiteti***

Mötəbər mənbə, məxəz, salnamə sayılan mətbuat tarixinin müasir tələblər baxımından tədqiqi, dəyərləndirilməsi bir çox cəhətdən – ədəbi-mədəni, dini-fəlsəfi, sosial-iqtisadi, hərbi, ictimai-siyasi fikir tariximizin 130 ildən də çox bir dövrünü öyrənmək, ədalət, cəhalət, mövhumat içində boğulan cəmiyyəti xilas etmək naminə fədakarlıqla mübarizə aparan, yorulmaq bilmədən xalqı elmə, mədəniyyətə, təhsilə, tərbiyəyə səsləyən, bununla da, bugünkü və gələcək nəsillərə də örnək ola biləcək ziyalıların həyat və irsini tədqiq etmək və sair baxımından aktual, faydalı və əhəmiyyətli. Bu iş – mətbuat tarixinin araşdırılması üç mərhələdə həyata keçirilmişdir:

-1900-1920-ci illərdə;

-1920-1991-ci illərdə;

-1991-ci ildən sonrakı illərdə.

1900-1920-ci illərdə H.Zərdabı (Rusiyada əvvəlinci türk qəzetəsi. «Həyat» qəzeti, 1905, №115, 117, 120), C.Hacıbəyli (MDƏİA, fond 649, iş №104), F.Köçərli (Tatar dövrü mətbuatının qısa icmalı. «Zaqafqaziya» qəzeti, 1906 №2, 21 dekabr), Ə.Hüseynzadə («Molla Nəsrəddin» və «Dəbistan». «Ədəbiyyat qəzeti», 3 may 1991), M.Ə.Rəsulzadə («Dəbistan». «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, 1994) və digərləri öz xatirə və tədqiqatlarında hələ 50 yaş olmayan mətbuatımızın bu və ya digər nümunələri, onların toxunduqları mövzular, mətbuatın cəmiyyətdə yeri və rolu, eləcə də naşir, redaktor və yazarları barədə maraqlı məlumatlar vermişlər. Həmin əsərlərin əksəriyyəti daha çox xatirət təsiri bağışlayır. Elminəzəri ümumiləşdirmələr və dolğun qənaətlər yox dərəcəsindədir.

1920-1991-ci illərdə-sovet dövründə mətbuatla bağlı araşdırmalar kəmiyyət, məhsuldarlıq baxımından zəngin olsa da, keyfiyyət baxımından qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Rejim və ideologiya milli-mənəvi irsə də partiyalı və sinfi münasibət bəsləyirdi: faktlar saxtalaşdırılır, qərəzə tuş gəlirdi. Nəticədə cəmi 6 nömrəsi işıq üzü görə bolşevik qəzetləri «Hümmət», yaxud «Dəvət-Qoç»un rolu şişirdilərək «güclü tribuna», «böyük nüfuza malik mətbuat nümunəsi», «inqilabi ideyaların alovlu carçısı» kimi mədh olunur, xalqın milli şüurunun oyanmasında, milli özünüdərkini formalaşmasında müstəsna xidmətlər göstərmiş «Həyat», «Füyuzat», «İrşad» qəzeti ilə «əksinqilabçı», «qatı mürtəce», «islampərəst» mətbuat nümunəsi kimi təqdim və tənqid edilirdi. Digər tərəfdən mətbuat tarixi həm də, yarımçıq araşdırılırdı: Cənubi Azərbaycan və

mühacirət mətbuatı diqqətdən kənar saxlanılırdı. Bununla belə, M.B.Məmmədzađe, T.Şahbazi, Ə.Abid, M.İbrahimov, K.Talıbzadə, Mir Cəlal, Q.Məmmədli, N.Axundov, Ə.Mirəhmədov, F.Qasımzadə, A.Zeynalov, N.Zeynalov, X.Vəzirov, X.Məmmədov, M.C.Cəfərov, C.Xəndan, İ.Ağayev, S.Rüstəмова, Ş.Hüseynov, A.Zamanov, Əziz Şərif, Ş.Qurbanov kimi qələm sahiblərinin ayrı-ayrı nəşrlər, mühərrirlər və onların yaradıcılığı haqqında tədqiqatları təqdirəlayiqdir və yüksək dəyərləndirilməlidir.

1991-ci ildən sonra mətbuat və ümumiyyətlə, KİV-in tarixi ilə bağlı obyektiv, sanballı tədqiqatlar aparmaq üçün münasib, münbit şərait yarınsa da, bu sahədə araşdırmalar ardıcıl, sistemli şəkildə yox, daha çox pərakəndə halda və necə dəyərlər, yubileydən-yubileyə aparılır. Doğrudur, son vaxtlar xüsusi ilə Bakı Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsində mətbuat və ideoloji iş metodları kafedrası, daha çox isə kafedra müdiri filologiya elmləri doktoru Şamil Vəliyev mətbuat tarixinin tədqiqi, tədrisi ilə bağlı faydalı, əməli tədbirlər həyata keçirir. Lakin bu işlərin, təşəbbüslərin daha irimiqyaslı, fundamental və müvafiq dərslərlərin yazılması səviyyəsində reallaşması üçün Təhsil Nazirliyi bu sahəyə diqqəti artırmalıdır. Hələlik isə bütün deyilən və deyilməyən bir çox fikirlər bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan mətbuat tarixi bütövlükdə və mükəmməl tədqiq edilməmişdir.

Mühacirət irsi ümumazərbaycan mədəni irsinin tərkib hissəsi olduğu kimi, mühacirət mətbuatı da bilavasitə Azərbaycan mətbuatının bir hissəsidir. Deməli, Azərbaycan mətbuatının hərtərəfli öyrənilməsi mühacirət mətbuatının da araşdırılmasını zəruri edir. Başqa sözlə, mühacirət mətbuatını tədqiq etmədən bütövlükdə Azərbaycan mətbuatının araşdırıldığını iddia etmək olmaz. Mühacirət mətbuatı, onun tarixi, ayrı-ayrı nəşrlər, nəşir və redaktorlar, mətbu nümunələrinin, xüsusilə publisistikanın mövzusu, ideya istiqaməti, dil, üslub, sənətkarlıq məsələləri barədə bu sətirlərin müəllifinin də bir sıra tədqiqatları var (ətraflı bax: «Azərbaycan mühacirəti». Bakı, 2001, «Tural-Ə» nəşriyyatı, 344 səh; «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar», Bakı, 2001, «Əbilov, Zeynalov və oğulları» nəşriyyatı, 308 səh; «Azərbaycan mühacirət mətbuatı», I hissə, Bakı, 2002, «QAPP-Poliqraf» nəşriyyatı, 156 səh; «Azərbaycan mühacirət mətbuatı», II hissə, Bakı, 2003, «Ozan» nəşriyyatı, 275 səh; «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika», Bakı, 2005, CBS, 528 səh.).

Bu yazı isə mühacirət mətbuatı ilə bağlı vacib məsələnin – mühacirət mətbuatının tarixinə bir daha aydınlıq gətirmək niyyəti ilə qələmə alınmışdır. Məsələ burasındadır ki, mühacirət mətbuatı ilə bağlı araşdırmalar aparan tədqiqatçıların əksəriyyəti Azərbaycan xalqının böyük ideloqu, istiqlal aşığı, istedadlı və məhsuldar mühərrir M.B.Məmmədzađenin 1937-ci ildə qələmə aldığı və 1938-ci ildə Berlində «Qurtuluş» məcmuəsinin mətbəəsində nəşr etdirdiyi «Milli Azərbaycan hərəkatı» adlı əsərindəki «Yeni Qafqasya» yalnız azərbaycanlıların deyil, bütün rus əsiri türklərin xaricdə çıxardıqları ilk məcmuə idi» - fikrinə istinadən mühacirət mətbuatı tarixinin 1923-cü il sentyabrın 26-dan İstanbulda buraxılan «Yeni Qafqasya» jurnalı ilə başladığını iddia edirlər. Halbuki, belə deyildir. M.B.Məmmədzađe kitaba yazdığı «Başlarkən» adlı ön sözdə etiraf edir ki, «məhdud məxəz və vəsiqələrə dayanaraq meydana gətirilmiş bu əsərin nöqsanlı olacağına müdrikiz». Mühaci-

rət mətbuatının tarixi ilə bağlı bizim irəli sürdüyümüz fikirlər təbii ki, şəxsiyyətinə və irsinə böyük ehtiram bəslədiyimiz, nəsillərə örnək kimi qəbul etdiyimiz M.B.Məmmədza-dənin əsərində, mülahizələrində qüsurlu axtarmaq yox, mühacirət mətbuatının tarixinin haradan başladığına bir aydınlıq gətirmək istəyindən yaranmışdır. Elə bilirəm ki, bu addımı atmaqla, həm də, xalqımızın parlaq simalarından olan M.B.Məmmədza-dənin gələcəkdə daha mükəmməl və daha əhatəli əsərlər, tədqiqatlar görmək arzusuna da əməl etmiş olarıq.

Mühacirət mətbuatının tarixi ilə bağlı mülahizələr söyləməzdən əvvəl «mühacirət» sözünün müasir lüğətimizdə hansı mənə kəsb etdiyinə diqqət yetirək. Bəri başdan qeyd edək ki, bu söz sovet ideologiyasının təsirinə məruz qalmış, siyasiləşmiş, yeni mənə çalarları əxz etmişdir və daha çox «vətən satqını», «dönük», «vətən xaini» kimi ifadələrin sinonim əvəzi işlənmişdir. Bunun nəticəsidir ki, hazırda xaricə üz tutan milyonlarla soydaşımızın ünvanına «mühacir» deməkdən çəkinirik. Qürbətdəki azərbaycanlıların mütləq əksəriyyəti İrandakı rejimin təqib və təzyiqlərinə məruz qalan xarici ölkələrdə məskunlaşan həmvətənlərdir. İstər onların, istər Şimali Azərbaycanı tərk edib xaricdə məskunlaşan həmvətənlərimizin haqqında söhbət açanda «mühacir» sözündən ehtiyatlanırıq. Ona görə də hazırda könüllü şəkildə, heç bir təzyiqlə, təsirə məruz qalmayan, lakin sadəcə Avropada, Amerikada yaşamaq, yaxud xarici ölkələrin birində daha firavan, daha zəngin bir həyat qurmaq arzusunu, niyyəti ilə, yaxud daha hansısa səbəbdən ölkəni tərk edən insanları «bu gün mühacirət də yoxdur, mühacir də» -deyərkən, yad ölkədə məskunlaşan həmvətənləri «mühacir» adlandırmaq istəmirik. Onlara tutaq ki, «diaspor üzvü», «diaspor nümayəndəsi» deyirik. Sanki bununla, problem həll olunur. Yunan mənşəli «diaspor» sözünün kökündə də «mühacirət» sözündəki zorakılıq, təqib, təzyiqlə mənaları durur. Üstəgəl «diaspor» ifadəsinin etimologiyası, həm də bir genosid təhlükəsini də xatırladır və eramızdan əvvəl altıncı əsrdə torpaqlarından çıxarılan yəhudilərin məruz qaldığı zorakılıq hadisəsini əks etdirir. Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, həm «mühacir», həm də «diaspor» sözlərinin kökündə zorakılıq anlayışı durur, daha dəqiq desək, hər iki sözün ilkin mənası zorakılıqla bağlıdır. Odur ki, hazırda xaricdə yaşayan həmvətənlərə «diaspor üzvü» deməklə, yaxud «mühacir» deməməklə heç nə dəyişmir. Əsrlər ötdükcə bu sözlər ilkin mənalarından uzaqlaşmış, yeni mənə çalarları kəsb etmişlər. Sovet ideologiyasının «mühacir» sözünə verdiyi mənalar da rejim kimi öz dövrünü başa vurmuşdur. Həm «mühacir», həm də «diaspor» sözlərini vətəni hər hansı bir səbəbdən tərk edib xaricdə məskunlaşan həmvətənlərin ünvanına eyni hüquqlu sözlər kimi işlətmək olar. Haqqında bəhs etdiyimiz mövzudan çox uzaqlaşmamaq üçün mühacirət mətbuatının tarixi ilə bağlı mülahizələrə qayıdaq.

Elmi mənbələrdə «mühacirət» sözünün ərəb kəlməsi olduğu, peyğəmbərimizin Məkkədən Mədinəyə hicrəti hadisəsindən yarandığı yazılır. Yuxarıda da deyildiyi kimi, bu gün dilimizdə «mühacirət» sözü hər hansı siyasi, iqtisadi, hərbi səbəbdən, zorla, yaxud, könüllü şəkildə ölkənin sərhədini aşaraq başqa bir ölkədə məskunlaşmaq anlamını verir. Latın mənşəli «emiqrare» sözü ingilislərdə «emigration», ruslarda «emigrasiya» sözü hansı mənəni daşıyırsa, bizdə də «mühacirət» sözü həmin «yüklü çəkir». Azərbaycan tarixinin müxtəlif mərhələlərində bir çox insanları, o cümlədən ziyalılar-qələm sahibləri mühacir həyatı sürməyə

məcbur olmuşlar. Cəmaləddin Əfqani, Əhməd bəy Ağaoğlu, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Məhəmməd Hadi, Məmməd Əmin Rəsulzadə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə, İngiltərədə, Fransada, İranda yaşayıb-yaratmışdır. C.Əfqani, M.Hadi, M.Ə.Rəsulzadə yaşadıkları ölkələrdə nəinki yerli mətbuatda materiallar dərc etdirmiş, hətta özləri jurnallar buraxmışlar. Lakin həmin nümunələrin Azərbaycanla bağlılığı yalnız nəşrin redaktorunun azərbaycanlı olması ilə məhdudlaşdığından onlar mühacirət mətbuatı hesab edilə bilməz. Məsələn, M.Ə.Rəsulzadə Tehrandə İran Demokrat Partiyasının orqanı olan «Nev İran» qəzetinə redaktorluq etmişdir. Aydınadır ki, Azərbaycanla necə deyərlər, nəfəs almayan bu nəşr mühacir orqanı hesab edilə bilməz.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bu inqilabın fəsadlarından narahat olan Cəlil Məmmədquluzadə ölkəni tərk edərək İrana keçmək məcburiyyətində qalır. O, İranda Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi Təbrizdə məskunlaşır. Sovet tədqiqatçıları Cəlil Məmmədquluzadənin bu qərarını özünəməxsus yozurlar. Hətta onun inqilabçı Seyid Məhəmməd Xiyabaniyə yardım etməyə getdiyini yazanlar da var. Halbuki, belə olmamışdır. Mirzə Cəlil ölkəni tərk etməyə-mühacirətə məcbur olmuşdur.

Professor Əziz Mirəhmədov on cildlik «Molla Nəsrəddin» faksimelinin birinci cildinə (Bakı, 1987) yazdığı «Molla Nəsrəddin»: dünən, bu gün, sabah» adlı ön sözdə yazıçının mühacirətini belə izah edirdi: «...fevral və oktyabr inqilabları adı ilə məşhurlaşan hadisələrin imperiya xalqlarına, o cümlədən azərbaycanlılara xoşbəxtlik gətirə bilməyəcəyini dərk edirdi: arvadı Həmidə xanımın malikanə, torpaq, məktəb sahibi, «mülkədar-xeyriyyəçi qadın» olması, qardaşı Ələkbərin isə İran inqilabı fədailərindən və Səttarxanın yaxın silahdaşlarından biri kimi tanınması, erməni-daşnak canilərinin Qarabağdakı vəhşilikləri zamanı silah götürüb Xankəndindəki vuruşlarda iştirak etməsi və s. kimi səbəblər əlindən Təbrizə **mühacirətini** (kursiv bizimdir-T.A.) labüd etmişdir». «Məşədi Sijimqulu Kefsiz» ləqəbli məşhur «Molla Nəsrəddin»çi şair Əli Nəzmi də Cəlil Məmmədquluzadənin mühacirətinin əsl səbəblərini özünün «Mirzə Cəlilin Tiflisdən Təbrizə köçməsi» adlı şeirində bolşevik repressiyasından, Şura hökumətindən, bunların xalqa, milli dəyərlərə xəyanətkar münasibətindən uzaqlaşan sənətkarın bu vəziyyətini belə ifadə edir:

...Qərbə qaçanlardan alaraq təsir,
Bilərək bu işi münasib tədbir,
Mirzə xudahafiz etmədən bizə,
Köçmüşdü Tiflisdən birbaşa Təbrizə.
Təbrizdə qaldı da Mirzə bir müddət,
«Molla»nı nəşrə də tapdı o fürsət,
Halbuki, Şuramız sevir jurnalı,
Hətta təxəttürdən qalmaq xali.
Hökumət axtarıb tapdı da sonu,
Təbrizdən cəlb etdi Bakıya onu.

Bu şeirində şair əslində «mühacirət» sözünün də tərifini vermiş, onun mahiyyətini, yaranmasının səbəblərini məharətlə açıqlamışdır. Beləliklə, Mirzə Cəlilin Tiflisdən Təbrizə köçməsinin-mühacirətinin səbəblərinə bir aydınlıq gətirildi. O ki qaldı, bəzi opponentlərin «Təbriz Azərbaycan şəhəridir, vətəndən vətənə mühacirət olmaz» - fikrinə bu müla-

hizə kiçik tənqidə belə tab gətirmir: heç kim Təbrizin qədim Azərbaycan şəhəri olduğunu inkar etmir, əksinə adamın Təbrizi İran şəhəri adlandırmağa dili belə gəlmir. Amma tarixi və reallığı inkar etməklə heç nə qazanmadığımızın da fərqi olmalıdır. Cəlil Məmmədquluzadə 1920-ci ildə bir ölkədən – Şura Azərbaycanından digər ölkəyə – İrana mühacirət etmişdir. Prof. Xaləddin İbrahimli də bu fikrində tam haqlıdır ki, «mühacirət» anlamının mahiyyətindən aydın olur ki, vətəndən-vətənə mühacirət olur. ...Hər ikisi qeyri-müstəqil olan bir Azərbaycandan o birinə keçid sözün rəsmi mənasında SSRİ-dən İrana mühacirət idi» (Xaləddin İbrahimli. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı, «Elm nəşriyyatı», 1996, 304 səh.). 1946-cı ildə Pişəvərinin rəhbərliyi ilə Təbrizdə qurulan Milli hökumət İran şahı tərəfindən qan içində boğuldu, Cənubi Azərbaycandan Sovet Azərbaycanına böyük muhacir axını başladı: minlərlə insan vətəndən-vətənə mühacirət etdi. Onlar buranı doğma vətən hesab etsələr də, həmişə muhacir adlandırılmışlar, onları birləşdirən təşkilatın adı da «Mühacirlər Komitəsi» idi. Bütün bunlardan sonra Cəlil Məmmədquluzadənin İrana mühacirət etdiyi qənaətinə gəlmək olar. Bu muhakimə ilə razılaşırsanız, o zaman mühacirətdə yaranan milli-mənəvi sərvətin də muhacir irsi olduğu fikrini qəbul etməliyik – məntiq belə tələb edir. «Molla Nəsrəddin»in mühacirətdə işıq üzü görən nömrələri muhacir nəşrləridir. Beləliklə, qəti qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan mühacirət mətbuatının tarixi «Yeni Qafqasya» ilə yox, «Molla Nəsrəddin»in 1921-ci ildə İranda buraxılan Təbriz nömrələri ilə başlanır.

QEYDLƏR

1. «Yeni Qafqasya» jurnalı (İstanbul).
2. Mehmetzade M.B. Milli Azərbaycan hərəketi. Ankara, 1991, 239 s.
3. Tahirli Abid. Azərbaycan mühacirəti. Bakı, «Tural-Ə», 344 s.
4. Tahirli Abid. Azərbaycan mühacirəti mətbuatı. I hissə, Bakı, 2002, «QAPP-poliqraf», 156 s.
5. Tahirli Abid. Azərbaycan mühacirət mətbuatı, II hissə, Bakı, 2003, «Ozan», 275 s.
6. Tahirli Abid. Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika. Bakı, 2005, CBS, 528 s.

ЕЩЁ РАЗ ОБ ИСТОРИИ ЭМИГРАЦИОННОЙ ПЕЧАТИ

А.ТАХИРЛИ

РЕЗЮМЕ

Во времена Советской власти эмиграционная печать, как составная часть азербайджанской печати, вообще не была изучена. Коммунистический режим враждебно относился к эмиграционной печати и её авторам.

После приобретения Азербайджаном независимости в 1991 году национально-духовные ценности, в том числе эмиграционная печать и связанные с ней проблемы стали предметом широких исследований. За эти годы были опубликованы ряд ценных научных трудов, посвященных этой теме. В них существуют две основные точки зрения о начале истории эмиграционной печати. Последователи М.Б.Мамедзаде придерживались мнения, что история эмиграционной печати берёт своё начало со времён выхода журнала «Йени Кафказия», который издавался в Стамбуле с 1923 года .

Другая точка зрения принадлежит автору данной статьи, который неопровержимыми фактами доказывает, что эмиграционная печать берёт своё начало с Тебризских номеров журнала «Молла Насреддин», выпущенных в 1921 году.

ONCE MORE ABOUT THE HISTORY OF THE IMMIGRATION PRESS

A.TAHIRLY

SUMMARY

Immigration press, a component of Azerbaijani press hasn't been explored during the Soviet period. The regime and the ideology have had a hostile attitude towards the immigration press and its founders.

After Azerbaijan regained its independence in 1991, a number of national and moral values, such as immigration press and problems related to that were explored. Many valuable works were published during recent years about the immigration publications and their themes, as well as publication history and place of publication, issues on language, style and arts skills of their materials.

There exists divergence of opinions among the researchers on the publication history of the immigration press. Most of them mention based on the M. B. Mammadzade's opinion that the publication history of the immigration press begins with the magazine "Yeni Qafqasya" published in Istanbul in 1923. In this article the author seeks to prove by the irrefutable arguments that the history of the immigration press begins with the Tebriz issues of the magazine "Molla Nasraddin" published in 1921.